

**ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ
ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

ՎՈԼՈՐՅԱ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը տեղի է ունեցել 1939թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև 1945թ. սեպտեմբերի 2-ը, իսկ Հայրենական մեծ պատերազմը՝ 1941թ. Հունիսի 22-ից մինչև 1945թ. մայիսի 9-ը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մեջ ներգրավված էր 61 պետություն, աշխարհի բնակչության 80%-ը: Պատերազմին զոհ գնաց ավելի քան 50 միլիոն մարդ, որից ավելի քան 20 միլիոնը՝ Խորհրդային Միությունից: Ընդհանուր առմամբ պատերազմին մասնակցեց շուրջ 600 հազար հայ, որից 300 հազարը՝ Խորհրդային Հայաստանից, 200 հազարը՝ ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններից, 100 հազարը՝ աշխարհի այլ երկրներից: Հայերն ունեցան 5 մարշալ, 8 ծովակալ, 147 գեներալ, 106 Խորհրդային Միության հերոս, որից 2-ը՝ կրկնակի հերոս, Փառքի շքանշանի 26 լրիվ ասպետ, Սոցիալիստական աշխատանքի 8 հերոս և այլն: Եվ պատահական չէ, որ պատերազմի թեման մշտապես եղել է հայ պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում:

Զգալի աշխատանք են կատարել պատմական գիտությունների դոկտորներ Արամայիս Մնացականյանը, Աշոտ Հարությունյանը, Կլիմենտ Հարությունյանը, Մարատ Սահակյանը, պատմական գիտությունների թեկնածուներ Երվանդ Խալեյանը, Քնարիկ Գրիգորյանը, Գևորգ Գրիգորյանը, Գոհար Խաչատրյանը, Արուսյակ Տերչանյանը և ուրիշներ՝ ստեղծելով հիմնականում աշխատություններ հայ հերոսների, հայկական դիվիզիաների, հայ զորավարների, պատերազմի գլխավոր ճակատամարտերին հայ ռազմիկների մասնակցության, հայ պարտիզանների, Հայ առաքելական եկեղեցու կողմից կարմիր բանակին ցույց տված օգնության, հակաֆաշիստական դիմադրական շարժմանը սփյուռքահայերի մասնակցության, թիկունքի հերոսական աշխատանքի լուսաբանման ուղղությամբ և այլն: Այսպիսով, պատերազմին նվիրված ուսումնասիրությունները արժեքավոր են պատմագիտական, ինչպես նաև ՀՀ զինված ուժերի անձնակազմի և երիտասարդության ռազմահայրենասիրական դաստիարակության կազմակերպման առումով:

Քանայի բառեր – պատերազմ, բանակ, պատմագրություն, պայմանագիր, կոնֆերանս, ռազմական գործողություններ, սփյուռքահայություն, կարմիր բանակ, Փառքի շքանշան, ճակատամարտ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը տեղի է ունեցել 1939թ. Սեպտեմբերի 1-ից մինչև 1945թ. սեպտեմբերի 2-ը: Պատերազմի մեջ ներգրավված էր 61 պետություն, աշխարհի բնակչության 80%-ը, ռազմական գործողություններն ընթանում էին Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի 40 երկրների տարածքներում, ինչպես նաև Ատլանտյան, Խաղաղ, Հնդկական և Հյուսիսային սա-

ռուցյալ օվկիանոսների, Միջերկրական, Բալթյան, Սև և բազմաթիվ այլ ծովերի թատերաբեմերում¹:

Այդ պատերազմն իր բնույթով եղավ ամենաարյունահեղը և ավերիչը, որին զոհ գնաց ավելի քան 50 միլիոն մարդ, որից 20 միլիոնը միայն Խորհրդրդային Միությունից²:

Չնայած պատերազմական գործողությունները տեղի ունեցան Խորհրդրդային Հայաստանի տարածքից դուրս, բայց և այնպես ինչպես Խորհրդային Հայաստանում, այնպես էլ Խորհրդային Միության հանրապետություններում և աշխարհի մյուս պետություններում ապրող հայերն ակտիվ մասնակցություն ունեցան մարդկության ռիսերիմ թշնամու՝ ֆաշիզմի դեմ մղվող պատերազմին և իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին պատերազմական մեծ նշանակություն ունեցող հաղթանակի գործում: Ընդհանուր առմամբ պատերազմին մասնակցեց շուրջ 600 հազար հայ, որից 300 հազարը՝ Խորհրդային Հայաստանից, 200 հազարը՝ Խորհրդային Միության այլ հանրապետություններից, 100 հազարը՝ աշխարհի մյուս երկրներից: Հայերի կորուստները կազմեցին ավելի քան 200 հազար սպանված, որից 100 հազարը՝ Խորհրդային Հայաստանից³:

Հայերը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ոչ միայն աչքի ընկան այդքան շատ մարդ ուղարկելով գործող բանակ, այլև ռազմաճակատում ցուցաբերած իրենց մարտավարական ու զորավարական տաղանդով, խիզախությամբ ու կատարած սխրանքներով: Պատերազմին մասնակից հայ զինվորականներից Իվան Ստեփանի Իսակովին (Հովհաննես Ստեփանի Տեր-Իսահակյան) շնորհվեց Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալի կոչում. հարկ ենք համարում հիշեցնել, որ ԽՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի պատմության մեջ այդ բարձր կոչմանն արժանացել է ընդամենը 3 մարդ՝ Ի. Ս. Իսակովը, Ն. Գ. Կուզնեցովը (1956թ. զրկվել է այդ կոչումից) և Ս. Գ. Գորշկովը: Պատերազմի մասնակից հայորդիներից Իվան Քրիստափորի (Հովհաննես Խաչատուրի) Բաղրամյանին շնորհվել է Խորհրդային Միության մարշալի, Համազասպ Խաչատուրի Բաբաջանյանին զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալի, Սերգեյ Ալեքսանդրի Խուդյակովին (Արմենակ Արտեմի Խանփեդյանցին)՝ ավիացիայի մարշալի, իսկ Սերգեյ Քրիստափորի Ազանովին՝ ինժեներական զորքերի մարշալի կոչում:

¹ Советская военная энциклопедия. Том 2. Москва, 1976, стр. 409-419.

² Вторая мировая война. Итоги и уроки. Москва, 1985, стр. 213.

³ «Հայոց պատմություն», Երևան, 2010, էջ 577:

1945թ. դեկտեմբերի 31-ի տվյալներով պատերազմին մասնակցել են 64 հայ գեներալներ, իսկ հետպատերազմյան տարիներին պատերազմի մասնակից 83 հայ սպաների շնորհվել է գեներալի, իսկ 8-ին՝ ծովակալի կոչում⁴:

Ռազմաճակատում իրենց կատարած սխրանքներով և անօրինակ քաջությամբ աչքի ընկած 103 հայորդու շնորհվել է Խորհրդային Միության հերոսի կոչում: Ընդհանուր առմամբ այդ բարձր կոչման են արժանացել 106 հայեր, որոնցից 4-ը՝ 1939-1940թթ. Խորհրդա-ֆիննական, 99-ը՝ Հայրենական մեծ պատերազմների, իսկ 3-ը՝ հետպատերազմական տարիներին կատարած խիզախությունների համար: Ի. Ք. Բաղդամյանը և լեգենդար օդաչու Նելսոն Ստեփանյանը դարձել են Խորհրդային Միության կրկնակի հերոսներ:

26 հայ ռազմիկներ, պարգևատրվելով Փառքի շքանշանի 3-րդ, 2-րդ և 1-ին աստիճաններով, դարձել են այդ շքանշանի լրիվ ասպետ: Նշենք, որ Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետի իրավունքները հավասարեցված են Խորհրդային Միության հերոսի իրավունքներին⁵:

Պատերազմի տարիներին գիտության և արդյունաբերության բնագավառներում կատարած ակնառու ծառայությունների համար 8 հայորդու շնորհվել է Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում տարած հաղթանակը հայ ժողովրդին փրկեց մի նոր ահավոր եղեռնից, քանի որ պատերազմի առաջին ամիսներին ֆաշիստական Գերմանիայի փաստացի դաշնակից Թուրքիան Խորհրդային Հայաստանի սահմանների մոտ էր կուտակել 26 սպառազեն դիվիզիա և հարմար պահի էր սպասում՝ այնտեղ ներխուժելու և 1915թ. նման ցեղասպանություն իրականացնելու համար⁶:

Այդ առումով էլ Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմներին հայ ժողովրդի զավակների մասնակցության թեման մշտապես եղել է հայ պատմագրության ուշադրության կենտրոնում: Այդ խնդրի իրականացմանը մեծ չափով նպաստեց 1941թ. վերջերին ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի Հայկական մասնաճյուղի (Արմֆան) պատմության ինստիտու-

⁴ Арутюнян К. Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). Ереван, 2004, стр. 742-745.

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Հիշեցնենք, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական կառավարության հակահայկական ծրագրված քաղաքականության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում նահատակվեց ավելի քան 1.5 միլիոն հայ, իսկ մնացածը սփռվեցին աշխարհով մեկ:

տում Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության ուսումնասիրության կաբինետի և համապատասխան արխիվի ստեղծումը, որի նախաձեռնությունը պատկանում էր Արմֆանի նախագահ, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելուն: Արխիվի աշխատակիցները շնորհակալ աշխատանք կատարեցին Հայրենական մեծ պատերազմում իրենց հերոսությամբ աչքի ընկած հայորդիների մասին տեղեկություններ հավաքելու, այդ նյութերը մշակելու և հրատարակելու գործում:

Այդ աշխատանքներն ավելի աշխուժացան, երբ 1943թ. նոյեմբերի 22-ին Արմֆանի հիման վրա բացվեց ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիան, և նրա պրեզիդենտ ընտրվեց ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին: Պատմության ինստիտուտում ոչ միայն շարունակվեցին Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի զավակների մասնակցության վերաբերյալ փաստերի հավաքման և դրանց գիտական մշակման աշխատանքները, այլև Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետը և արխիվը ստացան հատուկ սեկտորի կարգավիճակ, որը համալրվեց գիտաշխատողների նոր կադրերով: Այդ սեկտորի հիման վրա ինստիտուտում հետագայում ստեղծվեց Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմներին հայ ժողովրդի մասնակցության պատմության բաժին, որի գիտաշխատողները շնորհակալ աշխատանք կատարեցին հիմնահարցի բազմակողմանի և հանգամանալից ուսումնասիրության ուղղությամբ: Փոքրածավալ գրքույկների փոխարեն սկսեցին հրատարակել սովորաբար աշխատություններ՝ նվիրված Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցությանը և նրա առանձին հիմնահարցերին: Սկզբնական շրջանում աշխատությունները ստեղծվում էին պատերազմի մասնակիցների հուշերի ռազմաճակատային, կենտրոնական, հանրապետական և շրջանային թերթերի, ինստիտուտի արխիվում հավաքված նյութերի հիման վրա, իսկ հետագայում, երբ թույլատրվեց օգտվել ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության, ԽՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի պատմության կենտրոնական արխիվներից, հայ պատմաբանները հնարավորություն ստացան օգտագործելու այդ հարուստ աղբյուրագիտական բազաների արժեքավոր փաստաթղթերը: Այդ ամենը հնարավորություն տվեց հայ պատմաբաններին հայ ժողովրդի մասնակցությանը Երկրորդ և Հայրենական մեծ պատերազմներին թեմայի ուսումնասիրության գործընթացը դնելու պատմագրական բարձր հիմքերի վրա: Ստեղծվեցին թեմայի ամենակարևոր հիմնահարցերին նվիրված մենագրություններ, կոլեկտիվ աշխատություններ, հուշագրություններ, բազմաթիվ գիտական հոդվածներ:

Հայ պատմագրության մեջ առաջիններից մեկը թեման լուսաբանեց պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամայիս Նավասարդի Մնացականյանը, որը Հայրենական մեծ պատերազմի ակտիվ մասնակից էր, քաղաշխատող, լրագրող: 1947 թ. ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը լույս ընծայեց նրա «Հայ ռազմիկների հերոսական տարեգրությունները (1941-1945)» ստվարածավալ աշխատությունը (382էջ+15 թերթ լուսանկարներ): Հեղինակը ռազմաճակատում հայոց լեզվով լույս տեսած 16 զինվորական թերթերի հիման վրա փորձել է առաջին անգամ մեկ ընդհանրացնող աշխատության մեջ լուսաբանել Կովկասի, Ղրիմի, Մոսկվայի, Լենինգրադի, Կուրսկի, Ուկրաինայի, Մերձբալթիկայի, Մոլդովայի, Բուլղարիայի, Ավստրիայի, Գերմանիայի, Բեռլինի համար մղված ճակատամարտերում հայ ռազմիկների կատարած սխրագործությունները: Աշխատության արժեքն այն է, որ հեղինակը օգտագործել է պատերազմի դաժան օրերին հրատարակված թերթերը, որոնք այսօր էլ հավաստի սկզբնաղբյուր են թեման հետազոտող պատմաբանների համար:

1945թ. Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչությունը լույս է ընծայել Ա. Ն. Մնացականյանի՝ «Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմում (1941-1945)» մենագրությունը (562 էջ), որտեղ, բացի ռազմաճակատային մամուլից և հուշագրություններից, օգտագործվել են ինչպես ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետի արխիվի, այնպես էլ ՀԿԿ Կենտկոմի և ՀԽՍՀ պետական արխիվների հարուստ նյութերը, միութենական, հանրապետական և շրջանային թերթերը:

1975թ. «Հայաստան» հրատարակչությունում լույս տեսավ Ա.Ն. Մնացականյանի «Միասնական շարքերում» մենագրությունը (476 էջ), որն ըստ էության այդ բնագավառում նրա կատարած ուսումնասիրության հանրագումարն էր:

Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության, մասնավորապես հայ պարտիզանների գործունեության ուսումնասիրության բնագավառում գիտահետազոտական կարևոր աշխատանք է կատարել ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետի վարիչ, պատմական գիտությունների թեկնածու Երվանդ Մկրտչի Խալեյանը: Նրա գրչին են պատկանում «Ուրվագծեր Սովետական Հայաստա-

նի պատմության» 3-րդ պրակի⁷ և «Հայ ժողովրդի պատմություն» 7-րդ հատորի՝ «Սովետական Հայաստանը հայրենական մեծ պատերազմի մեջ արմատական բեկման շրջանում» և «Սփյուռքահայերի մասնակցությունը հակաֆաշիստական պայքարին» 3-րդ և 4-րդ գլուխները⁸։ Ինչպես նշեցինք, Ե.Մ. Խալեյանը զգալի ավանդ ունի Հայրենական մեծ պատերազմին հայ պարտիզանների գործունեության հետազոտման ասպարեզում։ Նրա գրչին են պատկանում «Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը Բելոռուսիայի համար մղված մարտերին (1941-1944թթ.)»⁹, «Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական շարժման պատմությունից (1941-1944թթ.)»¹⁰, «Թշնամու թիկունքում»¹¹ մենագրությունները, որտեղ հայ պատմագրության մեջ առաջին անգամ նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա հանգամանորեն լուսաբանել է հիմնահարցը, նա եղել է նաև 1964թ. պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Գիրք հերոսների մասին» ժողովածուի կազմողներից մեկը և համահեղինակը։

Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմներին հայ ժողովրդի զավակների մասնակցության վերաբերյալ ընդհանրացնող աշխատություններ է գրել նաև պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Ամասիայի Հարությունյանը¹²։ Ի տարբերություն նախորդ հեղինակների՝ Կ.Ա. Հարությունյանը տարիներ շարունակ օգտվել է ԽՍՀՄ, ապա Ռուսաստանի Դաշ-

⁷ Աղայան Ծ., Խալեյան Ե., Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, 3-րդ պրակ, Երևան, 1960, էջ 293-312։

⁸ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 7-րդ, էջ 97-171։

⁹ Խալեյան Ե., Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը Բելոռուսիայի համար մղված մարտերին (1941-1944թթ.), Երևան, 1975, 336 էջ։

¹⁰ Խալեյան Ե., Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական շարժման պատմությունից (1941-1944թթ.), Երևան, 1981, 192 էջ։

¹¹ Խալեյան Ե., Թշնամու թիկունքում, Երևան, 1990, 271 էջ։

¹² Հարությունյան Կ., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին (1939-1945թթ.). Երևան, 2001, 150 էջ։ Հարությունյան Կ., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941-1945թթ.). Երևան, 2002, 248 էջ։ Арутюнян К. Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). Ереван, 2004, 866 стр.; Арутюнян К., Погосян Г. Вклад армянского народа в Великой Отечественной войне (1941-1945). Ереван, 2010, 875 стр.+112 илл.; Հարությունյան Կ., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941-1945), Երևան, 2016, 224 էջ և այլն։

նության պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվի նյութերից, որն ավելի է բարձրացրել նրա աշխատությունների գիտական արժեքը, տվել սկզբնաղբյուրի նշանակություն:

Հայ պատմագրությունը, բացի հայերի՝ պատերազմին մասնակցության մասին ընդհանրացնող աշխատություններ ստեղծելուց, հատուկ ուշադրություն է դարձրել նաև Խորհրդային Միության հայ հերոսների և Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետների¹³, հայկական ազգային դիվիզիաների, պատերազմի գլխավոր ճակատամարտերին հայերի մասնակցության, հայ ականավոր զորավարների, պատերազմին սփյուռքահայերի մասնակցության, Հայ առաքելական եկեղեցու կողմից կարմիր բանակին ցույց տված օգնության, թիկունքի հերոսական աշխատանքների, խորհրդա-ֆիննական և խորհրդա-ճապոնական պատերազմներին հայերի մասնակցության և նման այլ կարևոր հիմնահարցերի ուսումնասիրության վրա:

Այսպես, օրինակ, ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետի արխիվի վարիչ, պատմական գիտությունների թեկնածու Քնարիկ Գրիգորի Գրիգորյանը, որը երկար տարիներ աշխատել է արխիվի համալրման, կարգավորման և նյութերի գիտական մշակման ուղղությամբ, հրատարակել է «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Կովկասի պաշտպանությանը», «Սովետական Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին» մենագրությունը, «Սովետական Միության հերոս Զահան Կարախանյան» գրքույկը, «Գիրք հերոսների մասին» կոլեկտիվ աշխատության մի շարք ակնարկներ¹⁴:

Հիմնահարցի գիտական հետազոտության բնագավառում զգալի ներդրում ունի պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Մարատ Գուրգենի Սահակյանը, ով տարիներ շարունակ որպես ուսումնասիրող աշխատել է ԽՍՀՄ, ապա Ռուսաստանի Դաշնության նախարարության կենտրոնական (Մոսկվայի մարզ, ք. Պոդոլսկ)

¹³ «Գիրք հերոսների մասին», Երևան, 1964, 456 էջ: Книга о Героях, Е.: Изд. АН Арм. ССР, 1985, 290 с.

¹⁴ Գրիգորյան Ք., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Կովկասի պաշտպանությանը, Երևան, 1971, 286 էջ: Սովետական Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Երևան, 1979, 198 էջ: Սովետական Միության հերոս Զահան Կարախանյան, Երևան, 1954, 40 էջ: Գիրք հերոսների մասին, Երևան, 1964, էջ 42-46, 62-68, 80-84, 100-104, 121-125, 152-156, 176-179, 214-218, 288-290, 297-300-303, 314-327, 359-362, 377-379, 389-391, 422-424, 433-435, 443-446:

և Ռազմածովային նավատորմի կենտրոնական (Լենինգրադի մարզ, ք. Գատչինա) արխիվներում և հավաքել հարուստ փաստական նյութ հայ ռազմիկների և ծովայինների մասին:

Մ.Գ. Սահակյանի գրչին են պատկանում «Սովետական Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերում», «Սովետական ռազմիկների մարտական եղբայրության Լենինգրադի համար մղված մարտերում (1941-1944)» մենագրությունները, «Փառքի շքանշանի հայ ասպետները» (պատմական գիտությունների դոկտոր Հովիկ Մելիքսեթյանի համահեղինակությամբ), «Նրանք մարտընչել են հանուն Հայրենիքի», «ՀՀ ԳԱ աշխատողների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին» (պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանի համահեղինակությամբ) ժողովածուները¹⁵: Մ.Գ. Սահակյանը համահեղինակ է նաև «Книга о Героях» աշխատությանը¹⁶:

Մարատ Սահակյանի հետ միասին և նրա վաղաժամ մահից (11.12. 1999թ.) հետո վերոհիշյալ ռազմապատմական արխիվներում բեղմնավոր աշխատանք է կատարել նրա գործընկեր, պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող Կլիմենտ Ամասիայի Հարությունյանը: Բացի վերոհիշյալ ընդհանրացնող մենագրություններից, Կ.Ա. Հարությունյանն անդրադարձել է հայկական ազգային զորամիավորումների, Հայրենական մեծ պատերազմի հայ ականավոր զորավարների, գլխավոր ճակատամարտերին հայերի մասնակցության հիմնահարցին, առանձին գրքերում լուսաբանել պատերազմին Արցախի, Ջավախքի և Սյունիքի զավակների մասնակցության հիմնահարցերը և այլն¹⁷: Նրա գրչին են պատ-

¹⁵ **Սահակյան Մ.**, Սովետական Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերում, Երևան, 1981, 192 էջ: Սովետական ռազմիկների մարտական եղբայրությունը Լենինգրադի համար մղված մարտերում (1941-1944), Երևան, 1986, 271 էջ: **Մելիքսեթյան Հ., Սահակյան Մ.**, Փառքի շքանշանի հայ ասպետները, Երևան, 1982, 120 էջ: **Հարությունյան Կ., Սահակյան Մ.**, Նրանք մարտնչել են հանուն Հայրենիքի, Երևան, 1988, 398 էջ:

¹⁶ Книга о Героях. Ереван. 1985, стр. 229-285.

¹⁷ **Հարությունյան Կ.**, Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945թթ., Երեվան, 2002, 272 էջ: Մարշալ Բաղրամյան, Երևան, 1997, 136 էջ: Маршал Советского Союза, дважды герой И.Х. Баграмян. Ереван, 2007, 240 стр.; Маршал авиации С.А. Худяков-А.А. Ханферянц. Ереван, 2008, 252 стр.; Главный маршал бронетанковых войск А.Х. Бабаджанян. Ереван, 2009, 260 стр.; Маршал инженерных войск Сергей Христофорович Аганов. Ереван, 2012, 142 стр.; Участие воинов-армян в Сталинградской битве (17 июля 1992г. – 2 февраля 1943г.). Ереван, 2007, 103 стр.; Участие сынов армянского народа в героической обороне Ленинграда. Ереван, 2011, 172 стр.; Участие сынов армянского народа в Курской битве. Ереван, 2014, 176 стр.; Участие сынов

կանում նաև Խորհրդա-ֆիննական պատերազմին հայ ռազմիկների մասնակցության մասին գրած մենագրությունը, որը հրատարակվել է Երևանում 2008թ. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության կողմից, ծավալը՝ 228 էջ:

Կ.Ա. Հարությունյանը ակտիվորեն մասնակցել է նաև հայկական 76-րդ և 89-րդ հրաձգային դիվիզիաների մարտական ուղիների, Խորհրդային Միության մարշալ, կրկնակի հերոս Հ.Խ. Բաղրամյանի կյանքի ու գործունեության մասին արխիվային նյութերի ժողովածուների ստեղծմանը, լեզենդար օդաչու, Խորհրդային Միության հերոս Նելսոն Ստեփանյանի 100-ամյակին նվիրված գիտական հոդվածների ժողովածուի, Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված հայ ռազմիկների՝ «Հուշամատյան» քառհատորյակի, Հայկական ազգային ատլաս, Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս, Հայոց պատմության հիմնական աշխատությունների, «Книга о Героях» գրքի հրատարակության գործերին և այլն¹⁸: Ինչպես նշեցինք, Կ.Ա.Հարությունյանը Մ.Գ. Սահակյանի համահեղինակությամբ հրատարակել է փաստագրական ակնարկների ժողովածու Հայրենական մեծ պատերազմին ՀՀ ԳԱԱ աշխատողների մասնակցության մասին¹⁹:

ՀԽՍՀ ԳԱ, ապա ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատողներ Լիզա Վասիլի Մարտիրոսյանը, Գևորգ Արամի Գրիգորյանը, Գոհար Աղաբեկի Խաչատրյանը, Արուսյակ Սամսոնի Տերչանյանը նույնպես զբաղվել են Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի զավակների մասնակցության

армянского народа в битве под Москвой, Ереван, 2015, 224 стр.: Участие воинов-армян Нагорного-Карабаха и Северного Арцаха в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). Ереван, 2009, 526 стр.; Ջավախքահայերի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին 1941-1945թթ., Երևան, 2014, 283 էջ: Սյունիքի զավակների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941-1945թթ.), Երևան, 2017, 736էջ+72 էջ լուսանկար:

¹⁸ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1976, №3, 268 էջ: 1985, №2-3, 748 էջ: Մարշալ Բաղրամյան, Երևան, 1997, 181 էջ: Նելսոն Ստեփանյան, Երևան, 2015, 164 էջ: Հուշամատյան, 1-ին հ., Երևան, 1995, 712 էջ: 2-րդ հ., 1996, 755 էջ: 3-րդ հ., 1998, 927 էջ: 4-րդ հ., 2005, 308 էջ: Հայաստանի Հանրապետության ազգային ատլաս, Երևան, 2008: Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս, Երևան, 2009, ՀՀ գեոդեզիայի և քարտեզագրության հրատ., Հայոց պատմություն, հ. 4, գիրք 1-ին, Երևան, 2010, էջ 539-579: Հայոց պատմություն, Երևան, 2012, էջ 650-673; Книга о Героях, Ереван, 1985.

¹⁹ **Հարությունյան Կ., Սահակյան Մ.**, Նրանք մարտնչել են հանուն Հայրենիքի, Երեվան, 1988, 398 էջ: **Арутюнян К., Саакян М.** Участие сотрудников Академии Наук Республики Армении в Великой Отечественной войне (1941-1945). Ереван, 2001, 259 стр.

հիմնահարցի հետազոտությամբ և հրատարակել մի շարք ուշագրավ մենագրություններ²⁰:

Այսօր էլ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում շարունակվում են Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմներին հայ ժողովրդի մասնակցության թեմային նվիրված գիտահետազոտական աշխատանքները: Առաջիկայում նախատեսվում է ռուսաց և հայոց լեզուներով ընդհանրացնող աշխատություններ գրել այդ պատերազմին հայ ժողովրդի զավակների մասնակցության վերաբերյալ:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի աշխատակիցների՝ 1941-2017թթ. կատարած գիտահետազոտական աշխատանքը՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ նրանք այդ բնագավառում բեղմնավոր և շնորհակալ մնայուն գործ են կատարել՝ ստեղծելով հիմնական աշխատություններ Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմներին հայ ժողովրդի մասնակցության վերաբերյալ: Չնայած դրան, այսօր էլ արդիական և գիտական կարևոր նշանակություն են ստանում այդ հիմնահարցի ուսումնասիրության շարունակումը, արդիական հնչեղություն ունեցող նոր աշխատությունների ստեղծումը, որոնք մեծ ազդեցություն կունենան ինչպես Հայաստանի Հանրապետության, այնպես էլ Արցախի Հանրապետության պաշտպանական բանակի անձնակազմերի ռազմահայրենասիրական դաստիարակության և «Ազգ-բանակ» հայեցակարգի ներդրման գործընթացի վրա:

ОСВЕЩЕНИЕ УЧАСТИЯ АРМЯН ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ И ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ В ИСТОРИОГРАФИИ

ВОЛОДЯ ГАСПАРЯН

Вторая мировая война началась первого сентября 1939г. и длилась до второго сентября 1945г. Великая Отечественная война – с 22 июня 1941г. до 9

²⁰ Մարտիրոսյան Լ., Հայ կանանց սխրագործությունները Հայրենական մեծ պատերազմի ռազմաճակատներում, Երևան, 1961, 92 էջ: Սովետական Հայաստանի կանայք Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Երևան, 1968, 170 էջ: Գրիգորյան Գ., Դրվագներ Ստալինգրադյան հերոսամարտերից, Երևան, 1979, 156 էջ: Խաչատրյան Գ., Հայաստանի արդյունաբերությունը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945), Երևան, 2005, 118 էջ: Տերչանյան Ա., Հայ Առաքելական եկեղեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939-1945թթ.), Երևան, 2001: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի գործունեությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939-1945թթ.), Երևան, 2010, 136 էջ:

сентября 1945 года. Во Второй мировой войне принимало участие 61 государство, 80% населения мира. Во время войны погибло более чем 50 млн человек, 20 млн из которых из Советского Союза. В целом, в войне принимало участие около 600 тысяч армян, 300 тысяч из которых из Советской Армении, 200 тысяч из других стран СССР и 100 тысяч из других стран мира. Армяне имели 5 маршалов, 8 адмиралов, 147 генералов, 106 героев СС, двое из которых дважды герои. 26 получили ордена рыцаря, 8 человек стали героями социалистического труда и т.д. И не случайно что тема войны постоянно была в центре внимания армянских историков.

Внесли большой вклад доктор исторических наук Арамаис Мнацаканян, Ашот Арутюнян, Климент Арутюнян, Марат Саакян, кандидаты исторических наук Ерванд Халеян, Кнарик Григорян, Геворг Григорян, Гоар Хачатрян, Арусяк Терчанян и другие, создавая основные произведения об армянских героях, армянской дивизии, армянских военачальниках, о главных битвах войны с участием армянских солдат, армянских партизанов, о помощи армянской православной церкви красной армии, об участии армянской диаспоры в антифашистском сопротивлении, об освещении работорговли в тылу и т.д. Таким образом, изучения посвященные войне ценны как исторически, так и для состава вооруженных сил АР и для организации патриотического воспитания молодежи.

Ключевые слова – война, историография, военные действия, диаспора, Красная армия, орден славы, битва, армия, соглашение.

THE COVERAGE OF THE PARTICIPATION OF THE ARMENIANS IN WORLD WAR II IN ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

VOLODYA GASPARYAN

The Second World War lasted from September 1, 1939 to September 2, 1945. The period of the II World War that was called in the Soviet Union ‘the Great Patriotic war’ lasted from June 22, 1941 to May 9, 1945. 61 countries were involved in the Second World War, which approximately amounts to 80% of world’s population. The war resulted in more than 50 million deaths, 20 million of which from the Soviet Union. On the whole, approximately 600 thousand Armenians participated in this War, 300 thousand of which from the Soviet Armenia, 200 thousand from other republics of the USSR and 100 thousand participants from other countries. There were 5 Marshals, 8 Admirals, 147 Generals, 106 Heroes of Soviet Union, two of which were double heroes, 26 full

Knights of Glory Order, 8 Heroes of Socialist Work etc. among the Armenian combatants. It is no accident that since then the topic of the War has always been the center of attention of the Armenian historians.

Doctors of Historical Sciences: Armayis Mnacakanyan, Ashot Harutyunyan, Kliment Harutyunyan, Marat Sahakyan, holders of PHDs in Historical Sciences: Ervand Khaleyan, Knarik Grigoryan, Gevorg Grigoryan, Gohar Khachatryan, Arusyak Terchanyan and others as well have accomplished considerable work by creating fundamental works about the Armenian II World War heroes, Divisions, Armenian Armies, the participation of Armenian soldiers in the main battles of the War, Armenian partisans, the assistance provided by the Armenian Apostolic Church to the Red Army, the participation of the Armenian Diaspora in the anti-fascist movements, coverage of the heroic works at the rear.

Thus, these studies dedicated to the War are valuable in historical sciences. They are of help to educate and heighten the sense of patriotism of the RA Armed Forces and the younger generation as well.

Key words – war, army, historiography, agreement, conference, military operation, Red Army, Armenian Diaspora, Glory Order, Battle